5. Карасти Р. Три поездки на трамвае / Рейн Карасти // Звезда. – 2000. – № 7. – С. 217-227.

6. Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років ХХ ст. / В.Кузьменко – К.: Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 1998. – 306 с.

7. Маслюченко Г. Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років ХХ століття: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 / Г.Маслюченко. – Дніпропетровськ, 2005. – 18 с.

8. Ходорківський І. Історико-біографічні твори з життя письменників / І.Ходорківський. – К.: Рад. школа, 1963. – 170 с.

9. Филатова А. Современный советский исторический роман: Вопросы классификации / А.Филатова // Русская литература. – 1977. – № 4. – С. 130-134.

10. Сиротюк М. Живий перегук епох і народів / М.Сиротюк. – К.: Дніпро, 1981. – 168 с.

11. Шерлаимова С. Зачем перечитывать историю? / С.Шерлаимова // Лит. обозрение. – 1983. – № 2. – С. 12-18.

12. Кумок Я. Биография и биограф / Я.Кумок // Вопросы литературы. – 1973. – № 10. –С. 17-36.

13. Жданов В. Стихи, друзья мои, стихи! / В.Жданов // Вопросы литературы. – 1973. – № 10. – С. 37-39.

14. Чулаки М. Боготворите – но не обожествляйте! / М.Чулаки // Литературная газета. – 1986. – 12 ноября.

15. Борщаговский А. Там, где кончается документ / А.Борщаговский // Литературная газета. – 1986. – 12 ноября.

16. Бовсунівська Т. Основи теорії літературних жанрів: монографія / Т.Бовсунівська. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2008. – 519 с.

17. Андреев Ю. Русский советский исторический роман / Ю.Андреев. – М.; Л.: Наука, 1962. – 214 с.

18. Лохвицкий М.А. А может, синтез? / М.Лохвицкий // Лит. обозрение. – 1976. – № 6. –С. 101-104.

19. Жуков Д. Биография биографии / Д.Жуков // Наш современник. – 1979. – № 11. – С. 175-181.

20. Гром К. К вопросу о жанре художественной биографии / К.Гром // Звезда Востока. – 1974. – № 9. – С. 121-125.

УДК 821.161.2 (7.045) (82’04)

ХУДОЖНІЙ СИМБІОЗ АЛЕГОРИЧНОГО ТА ІСТОРИЧНОГО В "ПОВЧАННІ" ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Герасимчук С.В., аспірант

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню форм художнього симбіозу історичного матеріалу та алегоричних образів у "Повчанні" Володимира Мономаха.

Ключові слова: алегоризм, історизм, інтерпретація, інтертекстуальність.

Герасимчук С.В. ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СИМБИОЗ АЛЛЕГОРИЧЕСКОГО И ИСТОРИЧЕСКОГО В "ПОУЧЕНИИ" ВЛАДИМИРА МОНОМАХА / Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Украина.

Статья посвящена исследованию форм художественного симбиоза исторического материала и аллегорических образов в "Поучении" Владимира Мономаха.

Ключевые слова: аллегоризм, историзм, интерпретация, интертекстуальность.

Gerasimchuk S.V. ARTISTIC SYMBIOSIS OF ALLEGORICAL AND HISTORICAL IN VOLODIMIR MONOMAKH’S "POVCHANNYA" / Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine.

The article is dedicated to the forms investigation of historical matirial's artistic symbiosis and allegoric images in Volodymyr Monomakh's "Povchannya".

Key words: allegorism, historism, interpretation, intertextuality.

Літературна система доби Середньовіччя формувалася на основі синтезу художнього та історичного. Як слушно зауважила О.Сліпушко, "література усвідомлювала себе як правду життя, що виражається символічно", і цим обумовлювалося поєднання у творах актуальних соціально-історичних проблем і філософсько-символічних тлумачень [1, 48]. Дослідниця продовжує розвивати цю думку, стверджуючи: "Література даного періоду не лише фіксує дійсність, а й дає історичним фактам художньо-естетичні інтерпретації. Те, що відбувається чи вже відбулося, стає предметом уваги письменства, мистецького осмислення. Історичне буття входить у літературу як визначальна її тема. Література не мислилася поза безпосереднім зв'язком з історією. Одним із її визначальних завдань було зафіксувати історичний перебіг, подати його у світлі художньо-естетичному" [1, 96]. Отже, прагнення києворуських авторів, у тому числі і Володимира Мономаха, осмислити історичні факти та домінуючі у суспільстві погляди і переконання через посередництво художніх образів визначило наративну стратегію текстів. Визначальним у формуванні художньої структури "Повчання" став симбіоз алегоризму та історизму. Такий тип оповіді дозволив авторові оцінити події та особистості крізь призму художнього сприйняття.

"Повчання" Володимира Мономаха нечасто було предметом літературознавчих досліджень. Д.Лихачов у своїй розвідці, присвяченій "Повчанню" Володимира Мономаха, з'ясовує суспільні передумови, які сприяли появі твору, наголошує на його паралелях з іншими художніми явищами церковно-учительної літератури. В основному, дослідника цікавлять історичні обставини, які визначили проблематику "Повчання". Естетичний бік твору, його поетика залишилися поза науковим осмисленням. Поетичність "Повчання", мальовничість його образної системи підкреслював Д.Чижевський. Але вчений, викладаючи загальні відомості про твір, мало уваги приділяв його художнім особливостям. О.Сліпушко в монографії "Еволюція та функціонування літературних образів у книжності києворуської держави (XI – перша половина XIII ст.)" розглядає твір Володимира Мономаха як свідчення посилення авторського начала та утвердження концепту індивідуальності у літературі Високого Середньовіччя. Науковець зосереджується на ідейно-тематичному спектрі "Повчання", на з'ясуванні часу його виникнення. З.Ланцута у статті ""Повчання" Володимира Мономаха з погляду біблійного канону" відзначає схожість стилю давньоукраїнської пам'ятки зі стилем Книг Мудрості, який характеризується притчевістю та афористичністю, у якому, за словами С.Абрамовича, "дидактика повчання межує з багатоплановим символом або прихованим алегоричним змістом" [2, 121]. Водночас З.Ланцута підкреслює конкретний часо-просторовий характер Мономахових порад-повчань, зумовлених значною мірою суспільно-політичними обставинами, в яких жив і творив автор [3, 150]. У названих працях основна увага зосереджується на визначенні передумов появи "Повчання" Володимира Мономаха, на ідейній спрямованості та проблематиці твору. Художність твору, закодована в образах, стилі, залишається малодослідженою, тому проблема вивчення специфіки системи зображально-виражальних засобів твору є актуальною. Інтерес до літературних засобів, зумовлених авторським переосмисленням реального історичного матеріалу, визначив **мету** дослідження − вивчення проявів поєднання алегоричного та історичного способу зображення у "Повчанні" Володимира Мономаха. Реалізація цієї мети вимагає вирішення таких **завдань**:

а) простежити вплив історичних обставин на формування сюжетної канви твору;

б) визначити особливості трансляції суспільно-політичних та морально-етичних домінант києворуської епохи через алегоричні образи;

в) виявити основу механізму породження алегоричних образів на позначення явищ дійсності та авторських світоглядних переконань;

г) узагальнити спостереження про значення симбіозу алегоричного та історичного у процесі формування художнього наративу.

"Повчання" Володимира Мономаха − оригінальний твір, у якому автор висловлює поради загальнодержавного, політичного та морального характеру. Основна думка "Повчання" − заклик до збереження миру між князями, який забезпечить захист інтересів Київської Русі, сприятиме консолідації сил у боротьбі із зовнішніми ворогами та зміцнюватиме державу. У творі чітко вимальовується думка про індивідуальну відповідальність особистості перед суспільством і Богом, стверджується перевага добра над злом. Настанови Мономаха значною мірою спрямовані на плекання моральності людини, яка повинна бути богобоязливою, справедливою, творити добро, поважати гідність інших людей. Свої настанови князь підкріплює прикладами із власного життя, подекуди алегорично завуальованими.

Д.Лихачов стверджував, що "Повчання" являє собою зібрання творів києворуського князя: власне "Повчання" (морально-релігійна оповідь, насичена ремінісценціями із Біблії), автобіографія Володимира Мономаха, яка містить поради щодо суспільно-політичних питань, його лист до князя Олега Святославовича, приводом для написання якого стали події, що відбулися у 1096 р. (загибель сина Володимира − Ізяслава − у боротьбі із військом Олега Святославича) [4, 134].

Твір розпочинається із постулювання морально-етичних норм та правил співжиття людей, яке виявляє обізнаність автора із церковно-учительною літературою. Як зазначає О. Сліпушко, дослідники

неодноразово наголошували на впливі на "Повчання" Володимира Мономаха "Ізборника" 1076 р.: "Він успадкував прихильність його укладача до язичництва, а звідси – алегоризація, "духовне" прочитання євангельських заповідей" [1, 252]. Алегоризацію релігійних постулатів спостерігаємо і у творі києворуського князя. Безпосередній вплив християнської літератури на образність "Повчання" зумовлює використання типових для середньовічного мистецтва алегоричних образів. Так, засвоєний християнською культурою міфологічний архетип зброї, реалізується у контексті оповіді про боговідступників в алегоричному образі руйнівної влади гріха: "Оружья извлєкоша грішьници, напряжє лукъ свой истріляти нища и убога, заклати правыя сердцемь. Оружье ихъ внидеть в серця ихъ, и луци ихъ скрушатся" [5, 36]. Ця алегорія, черпаючи потенції із міфологічного бачення світу, виявляє етнічні архетипи життєсприйняття, на які, безумовно, справила вплив і християнська культура.

Образ зброї увійшов у літературу Київської Русі як амбівалентний символ влади та волі [6], який в окремих контекстах зображує руйнування заради руйнування, в інших – руйнування заради творення. Реалізацію таких художніх завдань аналізованого образу простежуємо і в сакральних текстах, що виконували функцію ретрансляторів власної образної парадигми у давньоукраїнську літературу. Звернення Ісуса до чоловіка, який відтяв вухо одному із тих, хто прийшов його заарештувати, зі словами: "Сховай свого меча в його місце, бо всі, хто візьме меча, від меча і загинуть" [Матв. 26: 52], − являє собою асоціативно-художнє переосмислення конкретної дії, зумовлене авторською інтенцією засвідчити руйнівний вплив злих вчинків людини на неї саму та наголосити на розплаті за гріх. Іншу семантику має таке звертання Ісуса до своїх учнів: "Хто має калитку, нехай візьме, теж і торбу; хто ж не має, нехай продасть одіж свою та й купить меча" [Лк. 22: 36]. Образ меча у цьому випадку являє собою алегоричне переосмислення слова Божого, і в такій площині він набуває семантики засобу творення нового суспільства з новими цінностями. Меч є найбільш поширеним образом зброї у сакральних текстах. Проте окремі християнські положення у Біблії оформлюють цілі системи мілітаристичних художньо-зображальних засобів: "Через це візьміть повну Божу зброю, щоб могли ви дати опір дня злого і, все виконавши, витримати. Отже, стійте, підперезавши стегна свої правдою, і зодягнувшись у броню праведности, і взувши ноги в готовість Євангелії миру. А найбільш над усе візьміть щита віри, яким зможете погасити всі огненні стріли лукавого. Візьміть і шолома спасіння, і меча духовного, який є Слово Боже" [Еф. 6: 14-17]. Саме образ лука був використаний Володимиром Мономахом на позначення динамічної нищівної влади гріха, якій не скоряться праведники, проте яка загубить боговідступників. Ця думка актуалізується автором у зв'язку із реальними історичними подіями, вона являє собою рефлексію на прихід Мономахових братів із пропозицією до нього виступити проти князів Ростиславовичів і вигнати їх із волості. Реальні проблеми києворуської історії впливають на формування образної системи твору, історичні факти потрапляють у художній контекст і стають естетичними цінностями, а саме повчання Мономаха, за словами П.Білоуса, "має вигляд не абстрактного розумування на виховну та освітні теми, а сповнене актуальною конкретикою й онтологічними мотиваціями" [7, 63].

Християнські настанови та догмати києворуський князь у своєму "Повчанні" ілюструє трансформованими біблійними цитатами: "От господа стопы человіку исправятся. Егда ся падеть, и не разбьеться, яко господь подъемлеть руку его" [5, 36]. Алегоричний за своїми формотворчими елементами фрагмент покликаний передати Господню всепрощальну любов до людей, турботу про кожну особистість. Інакомовний мотив падіння людини є одним із визначальних у сакральному дискурсі, тому на витворення сенсу вищевказаного епізоду із "Повчання" вплинули аналогічні біблійні художні форми. Цей фрагмент глибоко пов'язаний із сакральним прототекстом, він перебуває із ним у відношенні ідентифікації. Метафізичне падіння присутнє у євангельських притчах (притча про дім, який не впав під час бурі, бо на камені був заснований [Матв. 7: 25]), пронизує біблійні афоризми. Цей мотив формує авторський виклад характеристики фарисеїв: "Це сліпі поводатарі для сліпих. А коли сліпий водить сліпого, обоє до ями впадуть" [Матв. 15: 14], застережливі сентенції: "Тому-то, хто думає, ніби стоїть він, нехай стережеться, щоб не впасти!" [1 Кор. 10: 12], "Отож, пам'ятай, звідки ти впав, і покайся, і вчинки давніші роби" [Об'явл. 2: 5]. Дешифрування у контексті сакрального дискурсу алегоричного епізоду із Мономахового "Повчання" сприяє розумінню мотиву падіння як гріхопадіння, що, за умови покаяння людини, може бути прощене Богом, який підтримує та вболіває за кожного. Використання автором такого засобу художньої виразності мотивується інтенцією закликати читачів, залучаючи їхні асоціативні можливості, до усвідомлення важливості інформації, яка подається крізь призму його авторського сприйняття. Адже ідея Господнього всепрощення актуалізується ще й у зв'язку із зайнятою Мономахом позицією щодо вчинку Олега, який убив його сина Ізяслава. Князь знаходить у собі сили не опуститися до помсти, а навпаки − пробачити цей вчинок, втішити свого кривдника, запропонувати Олегові отримати князівство, яке дісталося тому у спадок. Моральний пафос твору – в утвердженні ідеї необхідності прощення людиною людини. Отже, києворуський князь посередництвом інтертекстуальних відсилань повідомляє про свої культурно-семіотичні орієнтири та морально-етичні переконання.

Інтертекстуальний зв'язок зі священними текстами, спеціально означений фактором авторської побудови, сприяє комунікативно-прагматичній реалізації релігійно-дидактичних завдань, які переслідував Мономах. Біблійна алегорична образність у морально-етичній частині "Повчання" виконує

функцію важливого джерела трансляції християнських цінностей та передачі емоційно-експресивної насиченості тексту.

У своїй суспільно-політичній діяльності Мономах керувався прагненням мобілізувати внутрішні сили країни з метою активної оборони Київської Русі, на договірних умовах він намагався організовувати спільні походи руських князів проти половців [4, 140-141]. Його спроби провести ефективну кампанію проти зовнішніх ворогів, які загрожували цілісності держави, були досить-таки успішними, що в алегоричній формі висловлено в експресивному епізоді ловів на диких звірів: "А сє в Чєрнигові діялъ єсмъ: конь диких своима рукама связалъ єсмъ въ пущах 10 и 20 живых конь, а кромі того жє по ровни іздя ималъ єсмъ своима рукама ті жє кони дикиі. Тура мя 2 метала на розіх и с конєм, олєнь мя одинъ болъ, а 2 лоси, одинъ ногами топталъ, а другый рогома болъ. Вепрь ми на бедрі мечь оттялъ, медведь ми у коліна подъклада укусилъ, лютый звірь скочилъ ко мні на бедры и конь со мною повєржє, и богъ невержена мя съблюде. И с коня много падах, голову си разбих дважды, и руці и нозі свои вередих, въ юности своей вередих, не блюда живота своего, ни щадя головы своея" [5, 52]. Д.Чижевський коментує цитований епізод однією фразою: "Згадка про лови – це не похвала князівською примхою, – і реально, і символічно мисливство було за старих часів культивуванням, освоєнням землі (пор. роль боротьби з звірами в міфах про Геркулеса або східнослов'янські "духовні пісні" про св. Юрія)" [8]. Семантика полювання, як освоєння нових територій, стала асоціативним підґрунтям для переосмислення суспільно-історичного процесу боротьби за простір. Переслідування і вбивство дикої тварини – алегорико-міфологічна модель підкорення земель. Прагнучи якомога виразніше передати хід баталій із ворогами, надати сухій лаконічній історичній довідці більш колоритного звучання, Володимир Мономах керується принципом подвійного зображення однієї і тієї ж події: фактографічним та художньо-алегоричним. Відтак, мисливство виступає алегоричним прообразом війни, завоювань, а змалювання полювання є образно-естетичним узагальненням попередньо викладеного опису військових походів князя. Зазначений епізод виник як результат авторської установки в межах обраної фабули інакомовно представити історичні події. Алегоричне значення образу ловів стає зрозумілим у зв'язку із використанням його як художнього обрамлення до фактографічного опису. Так, автобіографічну оповідь автор розпочинає зі слів: "А сє вы повідаю, діти моя, трудъ свой, оже ся есмь тружалъ, пути дія и ловы с 13 літ" [5, 45], які, власне, передують розповіді про перший похід князя до Ростова через в'ятичів. Закінчується ж вона алегоричним висновуванням: "А се тружахъся ловы дія: понеже сідох в Чернигові, а и Щернигова вышед, и до сего літа по сту уганивал и имь даром всею силою кромі иного лова, кромі Турова, иже со отцемь ловилъ есмъ всякъ звірь" [5, 52] та послідовною його емфатичною конкретизацією. Отже, увесь комунікативний ланцюг покликаний відобразити суспільно-політичну діяльність Володимира Мономаха, особливо його боротьбу із ворогами Київської Русі. Проте автор намагається не просто фіксувати історичні події, він звертається до засобів художньо-естетичної виразності з метою глибшого впливу на свідомість читачів. Тому оповідь про княжі лови виконує функцію декоративно-орнаментального естетичного коду, який виступає вдалим засобом образної візії.

У художній літературі Київської Русі образи диких звірів входять до складу порівнянь, метафор, алегорій, які виступають засобом художнього вираження негативних сутностей. Так, наприклад, у "Сказанні про святих мучеників Бориса та Гліба" вбивці братів зображуються як "свірипа звіри" [9, 40], у "Києво-Печерському Патерику" диявол, "иже всегда рыкаеть, яко левъ, ища кого поглотити" [10, 122], розсварює Тита з Євагрієм із Симонового послання Полікарпові, у "Слові о полку Ігоревім" половці уподібнюються до гепардів, вовків, чорних воронів. Володимир Мономах, прагнучи зобразити власні сутички із зовнішніми ворогами, створює натуралістичні картини приборкання диких коней та боротьби із турами, оленем, лосями, ведмедем, вепром, що яскраво відображає запеклий характер протиборства із противником, дикий норов якого відображає його оцінну сутність. У структурі художнього мислення Середньовіччя образи диких тварин часто виступають алегоричними персоніфікаціями зла. Образну парадигму твору зумовлює сутність об'єктів інакомовного переосмислення, саме тому інтенції зображення агресивних степових народів, ворогів християнства, як сил зла, втілилися в алегоричному образі лютих звірів. Естетичним завданням художнього опису боротьби із тваринами можна вважати проекцію реальних історичних подій за допомогою алегоричних знаків, які глибше впливають на почуття та уявлення реципієнта, ніж констатація сухої фактологічної інформації.

Головна думка "Повчання", за словами Д.Лихачова, полягає в тому, що кожна людина повинна задовольнятися тим, що має, і не заздрити чужому, не спокушатися на надбання сусіда. Вчений зауважує, що у творі Володимира Мономаха ця ідея ілюструється на прикладі птахів і перегукується з аналогічним прикладом із життя риб, змальованим у "Шестодневі" Іоанна Екзарха [4, 148]. Однією із особливостей середньовічної літератури є перенесення ознак, рис характеру, специфіки співжиття людей на поведінку тварин і взаємостосунки між ними, проектування світу тварин на світ людини, тобто взаємодія двох світів, яка виразно проявилася і у "Шестодневі" Іоанна Екзарха, і у "Повчанні" Володимира Мономаха. У процесі розгортання сюжету про морських риб відбувається його трансформація із власне натуралістичної оповіді в порівняльно-алегоричну. Якщо Іоанн Екзарх, осмислюючи різні особливості із життя риб, художньо моделює та проектує їх на людські відносини та стосунки різного плану, то

Володимир Мономах переосмислює в художньому ключі лише одну здатність птахів: "Как птица небесныя изъ ирья идуть, и первіе, въ наши руці, и не ставятся на одиной земли, но и сильныя и худыя идуть по всімъ землямъ, божиимь повеліньемь, да наповняться ліси и поля" [5, 40] (Іоанн Екзарх серед інших особливостей співжиття мешканців водних просторів також підкреслює відмінність одних риб від інших, яка й обумовлює місце розташування кожного виду у водних просторах). Властивість птиць розселятися в різних місцях важлива для автора як повчальна ілюстрація до його суспільно-політичних переконань: кожен князь повинен задовольнятися своїм наділом, не порушувати усталений порядок і хресне цілування. Алегоричне трактування означеного опису обумовлюється і пояснюється провідною авторською інтенцією, означеною Д.Лихачовим таким чином: "Ввергнутий у вир князівських міжусобиць, Мономах писав своє "Повчання" із пристрасністю політичного бійця, який готовий власним прикладом захищати новий політичний лад від намагань порушити його окремими князями" [4, 149]. Натуралістичний повіствувальний фрагмент про птахів, як художній прояв авторської рефлексії, у контексті актуальних історичних подій набуває алегоричного значення. Проектування однієї концептосфери на іншу (світу тварин на світ людей) у "Повчанні" Володимира Мономаха виступає засобом художньої виразності, який надає колоритності творові. Воно дає змогу, не відриваючись від конкретно-чуттєвої природи явищ, давати широкі узагальнення, створювати концепцію світу і обґрунтовувати мудрість світобудови.

Отже, алегоризм супроводжує сюжетний розвиток твору. У "Повчанні" наявні традиційні для середньовічної літератури архетипний алегоричний образ зброї та алегоричний мотив падіння, вплітання яких у художню канву обумовлюється християнським світосприйняттям автора. Семантичний простір твору насичений алегоричними анімалістичними та орнітологічними образами, які ілюструють різні типи взаємостосунків між людьми. Обрамлення Володимиром Мономахом фактологічного опису боротьби із половцями алегоричними сценами полювання виконує функцію звільнення сюжету від обтяжливого впливу реального історичного контексту. Художнє переосмислення суспільно-політичної ідеї про необхідність кожного князя займати свою вотчину і не претендувати на наділи інших позбавляє текст фактологічної конкретики та обтяжливого моралізаторства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сліпушко О. Еволюція та функціонування літературних образів у книжності києворуської держави (XI – перша половина XIII ст.): монографія / Оксана Сліпушко. – К.: Аконіт, 2009. – 416 с.
2. Абрамович С., Чикарькова М. Мовленнєва комунікація / С.Абрамович, М.Чикарькова. – К.: ЦНЛ, 2004. – 472 с.
3. Ланцута З. "Повчання" Володимира Мономаха з погляду біблійного канону / З.Ланцута // Вісник Прикарпатського університету. Філологія (літературознавство). − Випуск XVII – XVIII. – С. 147-151.
4. Лихачев Д. Избранные работы: В 3 т. / Дмитрий Лихачев. − Л.: Художественная литература, 1987. − Т. 2: Великое наследие; Смех в Древней Руси; Заметки о русском. − 1987. − 496 с.
5. Мономах Володимир. Поучение / Володимир Мономах // Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX – XV століття / за ред. В.Яременко. – К.: Аконіт, 2002. – Кн. 2. – С. 34-60.
6. Тресиддер Дж. Словарь символов / Джек Трессидер. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 444 с. − Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/JekTresidder/index.php
7. Білоус П. Світло зниклих світів (художність літератури Київської Русі): зб. статей / Петро Білоус. – Житомир: Полісся, 2003. – 160 с.
8. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Дмитро Чижевський. – Тернопіль: МПП "Презент", за участю ТОВ "Феміна", 1994. – 480 с.
9. Абрамовичъ Д. Сказаніє о святыхъ мученикахъ Борисі и Глібі / Дмитро Абрамовичъ // Житія святых мучеников Бориса и Гліба и службы имъ. − Петроградъ: Типографія Императорской Академіи наукъ, 1916. − 204 с. − Режим доступу: "http://byzantinorossica.org.ru/boris_gleb2.html".
10. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Дмитро Абрамович. − К.: Час, 1991. – 280 с.